

ԿՈՐԱԾ ՈՒ ՎԵՐԱԳՏՆՎԱԾ ՄԻ ԳԼՈՒԽԳՈՐԾՈՑ (Ա. Տեր-Մարությանի «Հայ գեղջուկը»)

Քանդակագործ Անդրեաս Տեր-Մարությանը հայ կերպարվեստի ամենի վարպետներից է, մեր ազգային արձանագործության մեր շրջանի մեծագույն դեմքերից մեկը, որը գեղարվեստի դժվարին բնագավառներից մեկը անձուկ սրահներից դուրս բերելով հրապարակներ՝ խոսեցրեց լայն հասարակության հետ և շատկապեց կենդանի առօրյային, կապի ու բրոնզի միջոցով հետևողներին փոխանցելով կարոտներն ու նվիրական խոհերը հողի ու աշխատանքի մարդկանց և այն հայրերի, որոնցից շատերը՝ Արուսյանը, Ալիշանը, Նալբանդյանը, Պատկանյանը, Խրիմյան Հայրիկը, Ադամյանը հայ մեր գրականության ու մշակույթի հսկաներն էին:

Ա. Տեր-Մարությանի (1871—1919) գեղարվեստական ժառանգության փոքր մասն է մեզ հասել, այն էլ, ավելի շատ՝ լուսանկարներով ու անուաններով, որովհետև դեռևս չի հավաքված, ավելի ճիշտ՝ ոչ մի անգամ հատուկ ցուցահանդեսով հանրությանը չի ներկայացված նրա պահպանված ողջ ժառանգությունը (բուն օրինակներով կամ լուսանկարներով), տակալին չի հրատարակված նրան նվիրված թեկուզև անկատար որևէ ալբոմ: Մենագրական միակ աշխատությունը, որին այսօր կարող են դիմել արվեստասերները, 109 էջանոց, միջին չափի (10×16 սմ) մի գիրք է (Մ. Մարգարյանի): Ժիշտ է, ժամանակի համար այն երևույթ էր ու չբերորեն ընդունվեց, բայց լույս տեսած լինելով 1960-ին (ըստ որում՝ գրվել է դրանից էլ առաջ, 1948 թվականին), կարիք ունի լրացման ու թարմացման: Հոդվածներ էլ համարյա չկան: Նշանակում է, անցել է ողիղ չորս տասնամյակ, և ոչինչ չի արվել Ա. Տեր-

Մարությանի կորած ժառանգության ցրված բեկորները հաշտմաբերելու և Սովետական Հայաստանի թանգարաններում կենտրոնացնելու, նրա կյանքի ու արձանագործական ժառանգության բազում անձանոթ էջերը լրացնելու ուղղությամբ:

Այո՛, անցյալում կանգնեցվել են Ա. Տեր-Մարությանի կերտած հուշարձանները՝ Ռ. Պատկանյանի կիսանդրին, 1901—1902 թթ., Նոր Նախիջևանում և Էջմիածնում, Մ. Նալբանդյանի կիսանդրին՝ Նոր Նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանքի բակում (1902), վերջապես, ավելի քան երեք տասնամյակ անց՝ Խ. Արուսյանի արձանը Երևան քաղաքում (1933):

Բայց չմոռանա՞նք հիշել, որ տակալին 1913 թվականին Փարիզում կերտված այս հրաշք արձանը կանգնեցվելուց 15 տարի հետո (1948-ին), տղայամիտ պատճառաբանությամբ՝ քանդվեց և իր տեղը զիջեց մի գորշ հորինվածքի: Բրոնզաձուլ Արուսյանն այնուհետև մեկ-երկու տարի «արգելափակվեց» ինչ-որ նկուղում, հետո գեղեցիկ էր հանդիմանում և հարգելի էր հանդիմանում, մացառների մեջ, 1955-ին տեղափոխվեց մանկական զբոսայգու մոտ, իսկ 1964-ին փոխադրվեց Քանաքեռ: Գոնե հիմա պետք է ուղղել այդ աններելի սխալը և Երևան քաղաքը չգրկել իր լավագույն հուշարձանից՝ կրկին կանգնեցնելով այն իր նախկին տեղում: Չէ՛ որ արձանների հորինումն ու կանգնեցումն էլ պատմության փաստեր են, որոնք չի կարելի աղավաղել:

Նույնպիսի ճակատագիր վիճակվեց Ռ. Պատկանյանի կիսանդրու կրկնօրինակին, որը 1902-ին կանգնեցվել էր Էջմիածնում, նախկին Գեորգյան ճամարանի բակում:

Բայց 50-ական թթ. կեսերին այդ սխալն ուղղվեց: Ինչևէ, այս չորս հուշարձանները, չնայած իրենց անուրախ դեգերումներին, այսօր էլ շարունակում են իրենց բարոյա-

Մարությանի կերտած բազմախորհուրդ ուրիշ ստեղծագործություններ էլ՝ Ղևոնդ Ալիշանի (1902/3), Խրիմյան Հայրիկի (1904), Ներսես Թալիրյանի (1903), Բոգ-

կրթիչ դերը: Դրանք Անդրեաս Տեր-Մարությանի՝ հանրությանն ամենից ավելի ծանոթ ստեղծագործություններն են:

Հայաստանի Պետական պատկերասրահում, Գրականության ու արվեստի և այլ թանգարաններում պահվում են Ա. Տեր-

դան Դուրխանյանի (1912) կիսանդրիները, Ռ. Պատկանյանի, Գ. Արծրունու, Ղ. Աղայանի, Պետրոս Ադամյանի և Խաչատուր Աբովյանի միաժամանակ բրոնզից, գիպսից և արծաթից պատրաստած փոքրադիր դիմաքանդակները (թե՛ հարթաքանդակներ-

րը), որոնք անցյալում ունեին իրենց կրթկանօրինակները և վաճառվում էին Թիֆլիսում, մատչելի գնեցրով:

Որպեսզի լրիվ լինի Ս. Տեր-Մարությանի պահպանված ստեղծագործությունների ցանկը, հիշենք նաև Խ. Աբովյանի կիսանդրին (գիպս), մի բարձրաքանդակ՝ Աղջկա գլուխ, որը վաղուց զարդարում է Երևանի ճակիկին կուլտուրայի տան մուտքը, ինչպես նաև «1512. Հայ տպագրություն. 1912» փոքրադիր խորհրդանշական պատկերը՝ փորագրված արձիճե սալիկի վրա:

Ընդհանուր հայտարարի բերելով այս ամենը, ստանում ենք շատ աննշան մի քանակ, ընդամենը՝ քանդակագործական տասնհինգ աշխատանք, բայց մեծ մասը՝ արվեստի հասուն գործեր, որով ավելի է խորանում արձանագործի մյուս ստեղծագործություններից շատերի անդառնալի կորստյան ցավը: Գալիք որոնումներին ուղղություն տալու համար կուզեինք հիշեցնել Ս. Տեր-Մարությանի միայն անունով հայտնի արձանագործական աշխատանքները նույնպես (մի մասի լուսանկարները պահպանվել ու հասել են մեզ՝ տպագրված լինելով ժամանակի պարբերականների էջերում կամ բացիկների ձևով տարածվելով ժողովրդի շրջանում): Պետրոս Ադամյանի (1906), Փարիզյան բանկի կառավարիչ Ժյուլ Բենարի, Հայ Գեղջուկի, Հայ Գեղջկուհու և երգչուհի Պալինա Վիարդոյի կիսանդրիները, «Հայ գրողներին դպիմներ ընծայող մուսան» արձանը՝ բարձրաքանդակներով զարդարված իր պատվանդանով, «Հայաստան» հաղթաքանդակը, «Ռուսական հզոր արծիվը» Հովանի Մասիսի աղավաղումը՝ խորհրդանշական կոթողը:

Ս. Տեր-Մարությանին նվիրված գրականության մեջ հիշատակվող այս ութ ստեղծագործություններին կախված ենք ևս մի քանի ստեղծագործությունների անունները, որոնք ցարդ իրենց հայտնաբերողին են սպասում: Դրանք են՝ գրող Ատրպետի կիսանդրին, ֆրանսիացի հայտնի բժիշկ Դերյուի արձանը, Գրիգոր Արծրունու մեծադիր դիմանկար-դիմաքանդակը, որից պատրաստված են եղել նաև փոքրադիր օրինակներ՝ գիպսից կամ արծաթից: Դրանք նույնպես վաճառվում էին Թիֆլիսում, 1912-ից սկսած, Աբովյանի և Պ. Ադամյանի դիմաքանդակների հետ միասին: Վերջապես՝ «Նիկողայ Երկրորդի մուտքը Թիֆլիս» քանդակագործական կոմպոզիցիան, որի նկարն է պահպանվել: Ուրեմն՝ անունով, մասամբ և լուսանկարներով հայտնի, բայց կորած 12 ստեղծագործություն:

Դեռ չենք հիշում Ս. Տեր-Մարությանի

այս ու ճախորդ ստեղծագործությունների ճախնական, կորած կամ ոչնչացված տարբերակները (ինչպես՝ Աբովյանի հուշարձանի չիրականացված պատվանդանի երկու տարբերակների վրա եղած քանդակները՝ Ադասի և Թագուհի, «Վերք Հայաստանին» ընթերցող տղան և Աբովյանի անվան վրա իջած փռչին սրբող աղջնակը), զանազան կիսանդրիների մանրակերտերը կամ աշխատանքային օրինակները, որոնք քանդակագործը սովորություն ուներ Փաբիգից նվեր ուղարկելու իր բարեկամներին: Հնօրյա մամուլից տեղեկանում ենք, որ Ս. Տեր-Մարությանը ցանկություն ուներ կերտելու հրապարակախոս Պետրոս Սիմեոնյանի կիսանդրին (որ դրվելու էր վերջինիս գերեզմանի վրա, Խոջեվանքում, Թիֆլիս), Սալաթ-Նուլայի մահաբանը, Մուղուկյանի Պեպոյի հուշարձանը:

Առանձին լուսաբանման կարիք ունեն այս տեղեկությունները, որոնք քաղել ենք քանդակագործի հրապարակային ու մասնավոր նամակներից: Մանավանդ որ, երբ Ս. Տեր-Մարությանը մտադրվում էր արվեստի որևէ գործ ստեղծել, եթե պայմանները նպաստավոր էին լինում, կարճ ժամանակում նա իր դիտավորությունն իրականություն էր դարձնում:

Բայց մի՞թե Ս. Տեր-Մարությանի ժառանգության այս վերջին մասը՝ լոկ անունով կամ լուսանկարներով հայտնի գործերը, անվերադարձ կորած պետք է կարծել: Իհարկե, ո՛չ: Եվ ծրագրված որոնումները չեն կարող ապարդյուն անցնել:

Ս. Տեր-Մարությանի կյանքի և ստեղծագործական ժառանգության հարցերը մեզ հետաքրքրում են վաղուց, մանավանդ որ դա անձն ու գործը սերտ առնչություններ ունեն մեր աբովյանագիտական հետազոտությունների հետ: Աբովյանի լավագույն դիմանկարի հեղինակը Տեր-Մարությանն է: Այդ հուշարձանի ստեղծման պատմության մասին վաղուց նյութեր ենք հավաքում, որոնց ամփոփումը թողնում ենք մեկ այլ, հարմար առիթի: Իսկ հիմա կուզենալիք բաժանել ընթերցողների հետ մեր ուրախությունը, որ ապրեցինք վերջերս, հայտնաբերելով Ս. Տեր-Մարությանի կորած ստեղծագործություններից մեկը, որը կարող է դառնալ ուզածդ պատկերասրահի լավագույն ցուցանմունքներից մեկը:

Խոսքը «Հայ գեղջուկի» կիսանդրու մասին է, որ ստեղծված է Մեծ եղեռնի օրերին և վաղուց համարվում էր կորած:

Էջմիածին կատարած իմ այցելություններից մեկի ժամանակ Մայր Աթոռի դիվանատան քարտուղարի առանձնասենյակի պատուհանի զոզին կուտակված իրերի

ու գրքերի մեջ ուշադրությունս գրավեց բրոնզաձուլ մի կիսանդրի, որ, կարծես «Հայ գեղջուկի» նմանակը լիներ: Քանդակը գրգռեց հետաքրքրությունս, բայց ժամանակ չկար քննելու այն, պահը հարմար չէր: Երևան վերադառնալով և հավաքելով համապատասխան նյութեր ու նկարներ՝ մի-երկու շաբաթից կրկին ուղևորվեցի Էջմիածին՝ հանելուկը պարզելու, ինձ խորհրդատու ընտրելով ժողովրդական նկարիչ Գրիգոր Խանջյանին:

Մեր տեսածը պատրանք չէր: Դիվանատան քարտուղարի աշխատասենյակի պատուհանին եղած կիսանդրին ճիշտ որ Ա. Տեր-Մարությանի կորած ստեղծագործությունն էր:

Այո՛, ժամանակակիցները խոսում էին գիպսից պատրաստած կիսանդրու մասին, իսկ այս վերջինը բրոնզից է, և կիսանդրու վարի աջ մասում էլ ուռուցիկ տառերով (ֆրանսերեն) ձուլված է նկարչի անունագրանունը.

«A. Ter-Maroukian, 16».

Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցի» 15-րդ տարեգրքի (1921 թ.)՝ գեղարվեստին հատկացված բաժնի նկարներից ու նյութերից («Ռուսաստան արձանագործի մը մահը», տե՛ս էջ 240—243, անստորագիր), որոնցից առաջներում օգտվել է նաև Մ. Սարգսյանը, հայտնի էր, որ ֆրանսիական «Foy et vie» («Հավատ և կյանք») պարբերաթերթը 1916 թ. օգոստոսի 16-ին հատուկ հոդված է նվիրել Ա. Տեր-Մարությանի «Հայաստանցի գեղջուկ ամուլը» ստեղծագործությանը՝ բաղկացած երկու կիսարձաններից, որոնցից մեկը ուսումնասիրողները կոչել են «Հայ գեղջուկը», մյուսը՝ «Հայ գեղջկուհին»: Հոդվածի հեղինակը (որը նաև Թեոդիկին այդ նյութերը տրամադրողն է)՝ ֆրանսիացի հայտնի հալագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը, մասնավորապես ասում է.

«Սակայն արձանագործը ռուսահայ մը չէ միայն. նախ և առաջ Հայաստանի գավակն է <ան>, ուստի չէր կրնար մոռնալ, որ երբ Հայաստանի (այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի—Պ. Հ.) մեջ ռուս կառավարության բարիքներեն կօգտվեր ինքը, անդին իր տանկահայ եղբայրները կտառապեին ու կանկանային թրքին վայրագ թաթին տակ: Իր ըմբռնած կերպով կմեկնե կարեկցության այն զգացումները, որոնցմով սոգորված է, «Ժեռն թյուրք» (այսինքն՝ երիտթուրք—Պ. Հ.) կոչելը սովորություն եղած կառավարության զոհերուն հանդեպ:

Արվեստագետի իր մատներեն եղած են երկու անդրիներ՝ տպավորիչ իրապաշ-

տությամբ մը. մոտեն դիտված պահում կզգացվի, թե ո՛րչափ ճարտարորեն արտահայտած է ան ժողովուրդի մը տառապանքները. ի՛նչ արվեստով քանդակած է գեղջուկ այդ հայուն. ճակատին և թշվառ այդ պատվին աչքերուն մեջ բոլոր այն բարդված ցավերը, գործված ոճիրներն ու արյունալից անցյալին արհալիրքը, զոր վերջերս հայտնած են մեզ՝ թարմ էջերը հայկական երկար ու դարավոր մարտիրոսագրության» (անդ, էջ 243):

Ինչպես որ բռնի երկատված էր արվեստագետի Հայրենիքը, այնպես էլ նրա ժողովրդի ապրած մեծ ողբերգության արձագանքն հանդիսացող այս ստեղծագործությունը, հեղինակի կյանքի վերջին տարիներին (թե՛ մահվանից հետո), անդամահատվեց ու հրապարակից անհայտացավ՝ մեզ ցավալի հիշատակ թողնելով լոկ անդրիների լուսանկարները: Դրանք ծանոթ են ինչպես առանձին-առանձին, մամուլում տպագրված տարբերակներով, այնպես էլ կողք-կողքի, Ա. Տեր-Մարությանի սակավաթիվ լուսանկարներից մեկից, որ արձանագործը պատկերված է իր արվեստանոցում. ձախ կողմում գեղջուկն է, աջում՝ գեղջկուհին, թեքված միմյանց և վշտից կորացած...

Նույն Ֆ. Մակլերից առնելով Թեոդիկն ասում է նաև, որ այդ կիսարձաններից մեկըն արդեն 1920-ին Պողոս Նուպարի սեփականությունն էր, իսկ մյուսը՝ ինչ-որ Մ. Հ. Լաքոուայի: Թե այդ անձանցից ո՛րը որոշակիորեն ի՛նչ է գնել, անդրիներից ո՛րն ո՛ւմ է անցել, անհայտ էր ու անհայտ էլ մնում է ցարդ:

Մ. Սարգսյանը հավաստում է, թե Պողոս Նուպարի հավաքածուում եղածը «Հայ գեղջուկն» էր, իսկ Լաքոուայինը (և ո՛չ Լանֆրուայինը, ինչպես տպված է նրա գրքում)՝ «Հայ գեղջկուհին», որպես աղբյուր մատնանշելով Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցում» տպագրված հոդվածը, որ սակայն այդ մասին որոշակի խոսք չկա:

Որտե՛ղ են գտնվում այժմ Ա. Տեր-Մարությանի այս վերջին ստեղծագործությունների գիպսե բնօրինակները, հին տերերի՞, թե՛ նորերի հավաքածոներում, պարզված չէ:

Պետք է անվիճելի համարել, որ «Հայաստանցի գեղջուկ ամուլը» գույգ արձանների գիպսե օրինակներն ստեղծելուց և ցուցադրելուց հետո (1915—1916 թթ.) Ա. Տեր-Մարությանը դրանք վերակերտել է տվել բրոնզով (ո՛ր ձուլարանում և ո՛ւմ համար, դժվարանում ենք ասել), առժամանակ պահելով իր արվեստանոցում: Բայց հեղինակի հավաքածոն, նրա մահ-

վանից հետո, որը պատահեց 1919 թ. մարտի սկզբներին (թե՛ փետրվարի վերջերին, որովհետև կովկասահայ մամուլը այդ լուրը հաղորդել է 1919 թ. մարտի 22-ին, տե՛ս «Մշակ», № 63, իսկ պարզ մամուլն այն խառը օրերին հազիվ թե մեկ ամսից շուտ Փարիզից Թիֆլիս հասներ),—մասնատվեց ու անհայտացավ: Խնդրո՞ւ առարկա գույգ արձաններից մեկը միայն՝ «Հայ գեղջուկը», հայտնի չէ երբ, ընկնում է մասնավորների ձեռքը և երկար դեգերումներից հետո, ի վերջո, հասնում բաղձալի հանգրվան՝ Սովետական Հայաստան, և նվիրաբերվում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին, ուր և, ինչպես սկզբում ասացինք, «հանդիպեց» մեզ:

Ինչպես լսել ենք, նվիրաբերողն այն միամիտ պատրանքն է ունեցել ու համառորեն պնդել, թե քանդակի բնորոշ ակահալոր հայագեն Գարեգին Հովսեփյանն է եղել, ավելի ճիշտ՝ այդ նրա դիմապատկերն է, որ ստեղծել է Ա. Տեր-Մարությանը: Ահա այս էլ պատճառ է դարձել, որ այդ բացառիկ ստեղծագործությունը ցարդ դուրս է մնացել արվեստագետի կյանքի ու ստեղծագործության սակավաթիվ հետազոտողների տեսադաշտից, իսկ կիսանդրին էլ, առանց անհրաժեշտ քննության, դիտվել է որպես կեղծիք:

Անկախ այս ամենից՝ հայ արվեստի բոլոր բարեկամները խորապես շնորհակալ են անձանոթ նվիրաբերողից, որը կորստից փրկել և Մայր Հայրենիքին է վերադարձրել նրա հանճարեղ զավակի ավելի քան յոթանասուն տարի առաջ կերտած և անհայտության մեջ մնացած գլուխգործոցը:

Մեր այս տողերը գուցե առիթ ծառայեն «Հայ գեղջուկի» կիսանդրուն ու նրա դեգերումներին առնչվող հարցերի պարզաբանմանը: Սփյուռքահայ գիտակ անձանց կիսանդրենք՝ չզրանալ իրենց իմացածները հաղորդելու ամսագրիս խմբագրությանը:

Կրկին ու կրկին խորին ուշադրությամբ քննում ու զննում ենք Ա. Տեր-Մարությանի այս բացառիկ արժեքի ստեղծագործությունը՝ «Հայ գեղջուկի» կիսանդրին, որը հավերժացրել է ո՛չ թե սովորական մեկ անհատի, հանրությանը իր կյանքով ու գործով և վավերական նկարներով ծանոթ որևէ գրողի կամ արվեստագետի դիմանկարը, ինչպիսիք են արվեստագետի արձանագործական հանրածանոթ աշխատանքներից շատերը, այլ աշխատավոր հայ

մարդու հավաքական կերպարը, որը թեպետև ընդդեմ թուրք ջարդարարների, հանուն գոյատևման միայն դարավոր, անհավասար ու դաժան պայքարում շատ է տառապել, հարստահարվել ու համարյա ամեն ինչ կորցրել, անգամ՝ իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը, բայց, թեկուզև դժոխքում, կարողացել է տոկալ ու վերապրել:

Հայ գեղջուկի խորհրդանշական կիսանդրին կարծես տապալված ու հոգեվարքի դուռը հառած դարավոր կաղնի լինի, որն անգամ կիսաշորացած՝ շարունակում է կանաչ շիվեր արձակել և երազել արդար ու խաղաղ գալիքի մասին, որոնց ցուքերը դժվար չէ նշմարել նրա ճակատի խորշումներում, անաքելված աչքերում և թեքված իրանի մեջ: Բնավ չափազանցած չենք լինի, եթե այս կիսանդրին կոչենք մահվան երակից փրկվածների աղոթք և գոյատևման հիմն՝ քարացած արձանագործական գույալ ձևերի մեջ:

Կորած կիսանդրու հայտնությունը առիթ ծառայեց, որ վերստին թերթեղիք մեր ուսումնասիրության հին տեսրակները և կրտսեր որդու հավաքած քաղվածքները (հայ պարբերականներից), ուր քիչ չեն Ա. Տեր-Մարությանին վերաբերող տվյալները և ցարդ չհավաքված ու չհրատարակված մամուլները:

Այդ նյութերն էլ հաղորդում են, որ Ա. Տեր-Մարությանը արձանագործական տարբեր եղանակներով, 1900—1910-ական թթ. կերտել էր նաև Ատրպետի ու այլոց դիմաքանդակները, նաև մանրակերտը մի հաղթական կամարի, որ կառուցվելու էր Տիֆլիսում և նվիրվելու էր հայ-ռուս զինակցությանը՝ թուրք լծից Հայաստանը ազատագրելու համար մղված կոիվներում: Պետք է շարունակել որոնումները՝ Ա. Տեր-Մարությանի կորած այդ ու մյուս ստեղծագործությունները գտնելու համար:

Սփյուռքահայ կարող անձանց ու Հայրենի մշակույթի բարեկամներին կիսանդրենք իրենց մասնակցությունը բերել այս հայրենասիրական գործին:

Մենք էլ մեր հերթին հրատարակության ենք պատրաստում Ա. Տեր-Մարությանի մամուլները՝ ինչ-որ չափով դյուրացնելու համար այդ որոնումները:

Պ. ՀԱԿՈՒՅԱՆ